

УДК 316.342.6

*Балакірева О.М., канд. соціол. наук, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,**Білоус Є.В., ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»***ТІНЬОВІ ДОХОДИ ТА ІНШІ ПОЗАПРАВОВІ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕННЯ:
МАСШТАБИ ТА ДИНАМІКА***Проаналізовано залученість економічно активного населення до тіньової економіки (різних практик та процесів, таких як корупція, тіньові доходи, ухилення від сплати податків) у динаміці. Визначено рівень залученості населення до позаправових практик хабарництва та їх причини.****Ключові слова:** тіньовий дохід населення, ухилення від сплати податків, хабарництво, позаправові практики.*

Наведені у даному дослідженні оцінки базуються на результатах моніторингу за даними національних опитувань громадської думки дорослого населення України, які постійно проводяться ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та ГО «Центр «Соціальний моніторинг» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за національною репрезентативною вибірковою сукупністю в усіх областях України, АР Крим та м. Київ. У кожному опитуванні брали участь не менше 2000 респондентів. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання респондента.

Наявність тіньових доходів населення є одним з проявів тіньового сегмента економіки, а обсяг тіньових доходів дає одну з оцінок масштабів тіньової економіки. Тіньові «схеми» стосунків роботодавців та працівників виходять за межі формальних правових норм, формують подвійні стандарти та правовий нігілізм, руйнують систему трудової етики. Розглядаючи питання «тіньових» доходів економічно активних громадян, ми можемо помітити мінливу тенденцію як щодо повідомлень про неофіційні надходження, так і щодо ухилення від відповіді про них (рис. 1). Зокрема, спостерігається зростання частки економічно активного населення, яке має «тіньові» доходи, в період загострення фінансово-економічного становища та зменшення цієї частки в період стабілізації. Піки спостерігались у грудні 2009 р. (24%), вересні 2013 р. (31%), серпні 2014 р. (29%) та серпні¹ 2015 р. (27%). У серпні цього року, порівняно з груднем 2014 р., зросла як частка тих, хто повідомив про неофіційні надходження (з 24% до 27%), так і частка відмов від відповіді (з 6% до 9%).

Частіше, ніж інші опитані, про отримання неофіційних надходжень повідомляли жителі Сходу України (32,8%), молоді люди (34,2%), чоловіки (30,4%), некваліфіковані працівники (44,5%), учні, студенти (39,1%), самозайняті (44,9%) та наймані працівники приватних підприємств (38%). Проте жителі Заходу та Півночі, мешканці сіл, жінки, безробітні та фахівці гуманітарного профілю з вищою (середньою) освітою частіше, ніж представники інших соціально-демографічних груп, зазначали про те, що не отримують неофіційних надходжень за свою роботу (табл. 1).

¹ Опитування проведено з 1 по 25 серпня 2015 р. у 24 областях України та м. Києві. Усього опитано 2226 респондентів. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,28–2,13%.

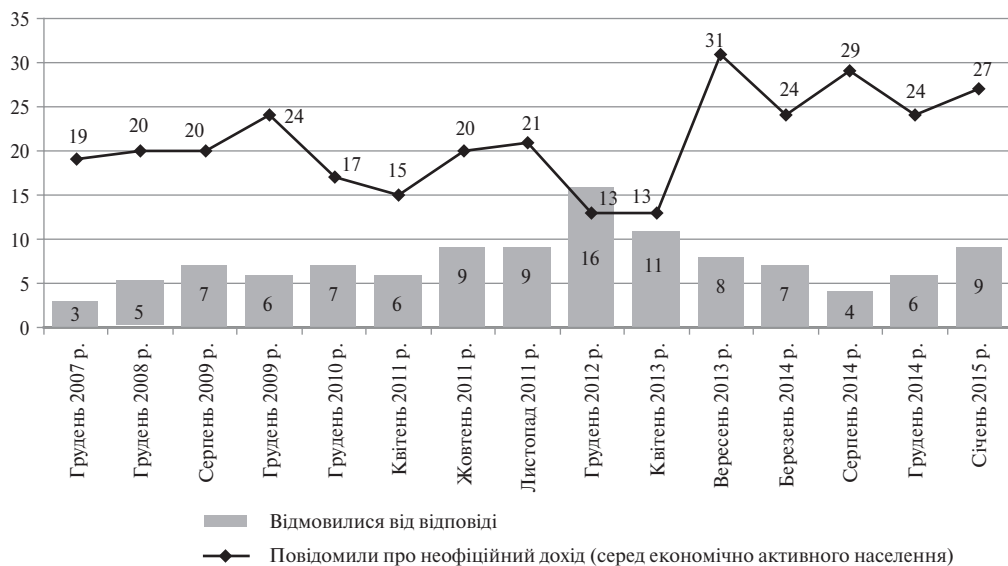

Рис. 1. Питома вага респондентів, які повідомили, що отримують платню за свою роботу неофіційно («з рук у руки», «в конверті» тощо), або відмовилися відповідати на запитання серед економічно активного населення, %

Джерело: моніторинг громадської думки населення України ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та ГО «Соціальний моніторинг» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (далі – моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: «Чи отримувате Ви платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) неофіційно, не через касу (як кажуть, «з рук у руки», «у конверті» тощо)?», % серед економічно активного населення в розрізі соціально-демографічних груп

Наявність тіньових доходів	Всього	Регион							Тип поселення	Стать		Вік		
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	село	чоловіча	жіноча	18–29	50–59	60+
Так	26,9	25,9	29,3	19,0	32,8	30,8	9,3	34,0	26,4	30,4	23,6	34,2	21,2	23,9
Ні	64,6	71,4	66,4	75,5	56,6	59,7	62,5	48,9	68,7	60,5	68,5	55,3	69,3	70,8
Відмова відповідати	8,5	2,7	4,3	5,5	10,6	9,5	28,2	17,0	4,9	9,0	7,9	10,5	9,5	5,3

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Майже для половини (48,5%) тих, хто отримує тіньовий дохід, такі надходження становлять більше, ніж половину загального доходу, а для 38,8% – менше 50% загального доходу (ще 12,7% відмовилися від відповіді). Слід відмітити, що для 11,3% серед усіх опитаних (42,2% серед осіб, які отримують тіньові доходи) неофіційні доходи становлять 76% та більше від усього особистого доходу (табл. 2).

Розподіл відповідей на запитання: «Який відсоток від Вашого особистого доходу становлять такі неофіційні надходження?», серед економічно активного населення в розрізі соціально-демографічних груп, %

Частка тінювих доходів	Всього	Регіон						Стать		Вік			
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	чоловіча	жіноча	18–29	50–59	60+
Не отримували у «конверті»	73,1	74,1	70,7	81,0	67,2	69,2	90,7	66,0	69,6	76,4	65,8	78,8	76,1
До 25%	3,6	3,4	5,7	1,5	3,1	5,0	3,2	3,5	3,3	4,0	4,5	2,2	4,0
26–50%	6,8	5,1	9,4	5,5	6,9	9,4	2,8	7,8	7,1	6,5	8,2	5,9	8,0
51–75%	1,7	1,9	1,4	1,5	1,7	1,3	,9	3,5	2,2	1,2	1,8	1,5	1,4
76% та більше	11,3	13,7	9,9	9,5	12,9	13,3	1,9	12,1	13,9	8,9	15,1	8,7	4,7
Відмова від відповіді	3,4	1,8	3,0	1,1	8,2	1,7	0,4	7,1	3,9	3,0	4,5	2,9	5,7

Джерело: Моніторинг УГД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

За даними дослідження, найбільший відсоток неофіційних надходжень (понад 76%) у структурі особистого доходу зазначили чоловіки (13,9%), молодь 18–29 років (15,1%), найменші працівники приватних підприємств (15,9%), самозайняті (23,7%), особи з повною загальною середньою освітою (14,9%), керівники, підприємці (18%), кваліфіковані (15,2%) та некваліфіковані працівники (21,2%), а також студенти (23,6%).

Як можемо побачити на рисунку 2, після певного стабільного зменшення частки громадян, які повідомляли про отримання доходів «у конверті» протягом 2014 р., зараз спостерігається зростання «тінювих доходів». Крім того, кількість респондентів, які отримують переважну частину заробітної плати «у конверті», зросла удвічі, порівняно з попередніми показниками у 2013 та 2014 рр., і у серпні 2015 р. становила 13%, що цей показник є максимальним за період дослідження. Незначне зростання можна спостерігати у категорії «від 26% до 50%». У категорії «до 25% доходів «у конверті», значення залишається практично незмінним.

Слід зазначити, що респонденти частіше повідомляли про наявність тінювого доходу серед їх знайомих і рідних, ніж про власні неофіційні надходження. Зокрема, 45,8% опитаних представників економічно активного населення вказали, що серед їх знайомих і рідних людей є такі, які отримують платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) неофіційно, не через касу (табл. 3). Ще 43% опитаних повідомили, що у колі їх знайомих та рідних ніхто не отримує неофіційну платню за роботу, а 11,2% взагалі відмовились відповідати на поставлене запитання.

Тінюві надходження до особистого бюджету більшою мірою поширені серед знайомих і рідних тих опитаних представників економічно активного населення, які проживають у столиці (56%), Центрі (52,7%) та на Заході (51,1%).

Тінюві виплати більшою мірою характеризують найменших працівників приватних підприємств (53,7%), самозайнятих (57,6%), некваліфікованих працівників (59,4%) та забезпечених осіб (61,2%, які повідомили, що їм вистачає на харчування, одяг, дорогі покупки).

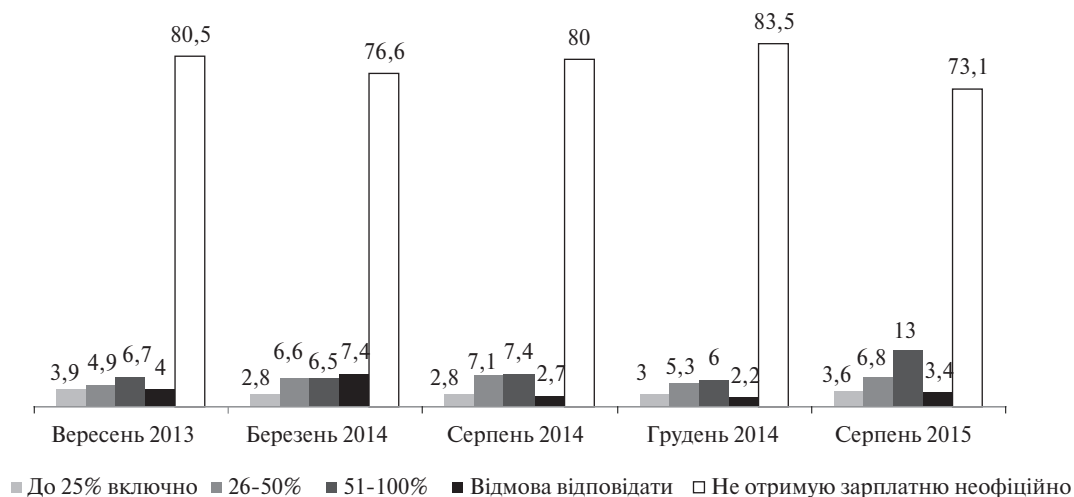

Рис. 2. Динаміка співвідношення отриманої зарплатні «у конверті» із зарплатою загалом, серед працюючих громадян, %

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: «Чи є серед Ваших знайомих і рідних люди, які отримують платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) неофіційно, не через касу («з рук у руки», «у конверті» тощо)?», % серед економічно активного населення та окремих соціально-демографічних груп

	Всього	Регіон опитування							Причетність до власності установи				
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	Наймані працівники підприємств держсектору	Наймані працівники приватних підприємств	Приватні підприємці, бізнесмени, фермери	Самозайняті (самостійно визначає місце та час роботи)	РЕСПОНДЕНТ НЕ ПРАЦЮЄ
Так	45,8	51,1	52,7	35,1	47,4	49,0	11,6	56,0	38,1	53,7	46,2	57,6	31,1
Ні	43,0	41,4	42,8	54,0	44,9	38,4	50,0	21,3	51,0	35,6	34,1	33,7	58,1
Відмова відповідати	11,2	7,5	4,5	10,9	7,7	12,6	38,4	22,7	10,9	10,7	19,7	8,7	10,7

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Тіньові доходи у структурі всіх джерел особистого доходу економічно активних громадян посідають не перші позиції, однак про них повідомляють частіше, ніж про пенсії, соціальні виплати, доходи від індивідуальної, приватної діяльності, здачу в оренду житла, приміщень, земельних ділянок та доходи від депозитів, відсотки за акціями, цінними паперами. Найчастіше (близько 70%) опитані вказували на офіційну заробітну плату за основним

місцем роботи як джерело доходу. Значно рідше повідомляли про премії, бонуси за основним місцем роботи (34,4%), матеріальну допомогу членів родини (30,7%) та доходи від додаткової зайнятості, підробітку (29,2%).

На неофіційні платежі за основним місцем роботи у структурі джерел доходу економічно активного населення вказали 18,3% опитаних (табл. 4). Значно частіше зазначали про неофіційні надходження наймані працівники приватних підприємств (29,6%), жителі м. Київ (27,7%), Донбасу (28,9%), обласних центрів (23,3%), чоловіки (21,8%), молодь (25,9%), а також кваліфіковані (23,4%) і некваліфіковані працівники (33%).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Якщо говорити про ВСІ джерела Вашого особистого доходу (офіційні та неофіційні), то які з перерахованих Ви маєте»*, % серед економічно активного населення в розрізі соціально-демографічних груп

Джерела доходів	Всього	Регіон						Тип поселення			Стать		
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	обласний центр	місто	село	чоловіча	жіноча
Офіційна заробітна плата за основним місцем роботи	69,8	62,5	66,3	77,6	71,5	69,2	85,7	67,4	69,4	74,0	65,6	69,6	69,9
Премії та бонуси за основним місцем роботи	34,4	31,3	33,0	35,7	34,3	22,1	55,1	46,8	38,5	31,9	33,4	35,9	33,0
Матеріальна допомога інших членів родини, родичів, аліменти	30,7	30,9	29,6	28,8	37,6	29,9	26,6	22,0	33,6	28,5	30,5	27,4	33,8
Доходи від додаткової зайнятості, підробітку	29,2	30,9	31,8	26,6	25,4	29,9	17,9	42,6	31,2	24,4	32,6	32,8	25,8
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	19,8	27,0	25,9	20,6	16,8	13,0	11,8	7,1	6,5	11,9	40,7	17,7	21,9
Неофіційні платежі за основним місцем роботи	18,3	15,7	16,5	16,5	17,7	17,9	28,9	27,7	23,3	16,1	16,2	21,8	15,0
Пенсія	17,9	14,8	23,0	19,4	17,5	15,7	18,5	17,0	18,1	16,9	18,8	15,1	20,5
Соціальні виплати та державні грошові допомоги	15,4	15,1	14,1	16,4	17,0	13,1	19,2	13,5	16,8	14,9	14,8	10,8	19,8
Доходи від індивідуальної, приватної діяльності	12,6	11,4	10,7	14,4	12,7	14,0	15,0	12,8	12,2	12,9	12,6	15,3	10,1
Здача в оренду житла, приміщень, земельних ділянок	5,7	4,5	7,9	3,8	7,4	2,5	2,8	10,6	4,6	5,5	6,8	5,4	5,9
Доходи від депозитів, відсотки за акціями, цінними паперами	4,5	2,6	2,5	5,9	4,6	6,1	3,6	11,3	7,2	3,5	3,1	4,9	4,1
Інше	0,6	0,9	0,6	1,1	0,5	0	1,0	0	0,8	0,4	0,6	0,6	0,7

* Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респондент мав змогу вказати декілька варіантів відповіді.

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

У структурі ж основних джерел доходу (табл. 5, респонденти могли обирати до 3 основних джерел, тому сума відповідей перевищує 100%) на першій позиції знаходиться офіційна заробітна плата за основним місцем роботи (61,4%). На інші джерела вказували значно менше опитаних. Близько 10% зазначили, що неофіційні платежі за основним місцем роботи є основними джерелами доходу. Зокрема, про це частіше, ніж інші, повідомляли опитані жителі м. Київ (20,6%), обласних центрів (14,9%), наймані працівники приватних підприємств (17,6%), молодь (12,6%), а також кваліфіковані (16,9%) і некваліфіковані працівники (16,7%).

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Якщо говорити про ОСНОВНІ джерела Вашого особистого доходу (офіційні та неофіційні), то які з перерахованих Ви маєте»*, % серед економічно активного населення в розрізі соціально-демографічних груп

Основні джерела доходів	Всього	Регіон							Тип поселення			Стать	
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	обласний центр	місто	село	чоловіча	жіноча
Офіційна заробітна плата за основним місцем роботи	61,4	56,5	57,7	67,9	61,7	63,8	68,7	62,4	60,6	66,8	56,4	60,7	62,2
Доходи від додаткової зайнятості, підробітку	13,3	13,3	18,6	10,3	10,6	11,0	8,2	22,7	13,3	11,5	15,1	15,7	11,0
Пенсія	11,8	9,8	17,0	11,0	11,5	10,4	12,9	8,5	10,6	10,1	14,5	9,9	13,5
Матеріальна допомога інших членів родини, родичів, аліменти	10,4	12,2	8,6	8,7	12,7	9,4	8,0	9,9	11,3	10,7	9,3	7,6	13,1
Неофіційні платежі за основним місцем роботи	9,6	8,9	10,4	8,0	9,6	9,0	3,4	20,6	14,9	6,5	8,1	11,7	7,7
Премії та бонуси за основним місцем роботи	8,1	4,2	12,0	5,7	6,5	7,3	11,8	19,1	11,7	5,1	8,1	9,0	7,3
Доходи від індивідуальної, приватної діяльності	7,8	6,4	6,1	9,2	9,1	8,5	6,1	9,9	7,7	8,2	7,2	9,4	6,2
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	7,6	8,3	13,2	7,9	7,0	4,7	3,8	1,4	1,8	4,6	16,3	6,3	8,8
Соціальні виплати та державні грошові допомоги	7,3	6,5	7,6	5,9	10,1	4,7	7,5	8,5	8,8	7,1	6,2	4,8	9,7
Здача в оренду житла, приміщень, земельних ділянок	1,9	0,4	2,0	0,8	2,6	1,7	1,0	7,8	2,6	2,0	1,1	1,9	1,9
Доходи від депозитів, відсотки за акціями, цінними паперами	1,3	1,2	0,3	0,7	1,4	0,9	1,9	5,0	2,4	0,8	0,8	1,4	1,2
Інше	0,2	0,2	0	0,3	0,2	0	0,5	0	0	,02	0,3	0,1	0,3

* Респондент міг назвати до 3 джерел.

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Ще одним аспектом тіньової економіки є ухилення від сплати податків. Зменшення надходжень до державного бюджету, їх недоотримання призводить до недостатнього фінансування різноманітних суспільних потреб, що спричиняє введення нових податкових платежів (збільшення ставок). Ухилення від сплати податків призводить до зростання рівня корупції, порушення норм здорової конкуренції тощо.

Більшість економічно активного населення характеризує ухилення від сплати податків у негативному ключі. Зокрема, 84,3% опитаних з цієї групи, скоріше, погоджуються з твердженням про те, що таке ухилення є небезпечним, а 70,5% – із тим, що це є аморальним. Розподіл відповідей на запитання щодо оцінки ухилення від сплати податків варіюється залежно від регіону проживання, фінансового становища домогосподарств, соціального статусу (табл. 6). Статистично значущих відмінностей у відповідях інших соціально-демографічних груп не зафіксовано. Із такою думкою частіше, ніж жителі інших регіонів, погоджуються мешканці Центру (93,2%) та респонденти із низьким фінансовим становищем домогосподарств (91,1% серед тих, хто змушений заощаджувати навіть на харчуванні та 88,7% серед тих, кому вистачає лише на харчування). Натомість, скоріше, не погоджуються з тим, що ухилення від сплати податків є небезпечним, економічне активне населення Заходу (20,8%), Сходу (19,4%), а також ті опитані, хто вказує, що їх домогосподарствам вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки (21,8%).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей на запитання: «Ухилитись від сплати податків небезпечно»,
% серед економічно активного населення в розрізі соціально-демографічних груп**

	Всього	Регіон опитування							Оцінка фінансового становища домогосподарства					
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	Змушені заощаджувати навіть на харчуванні	Вистачає на харчування	Вистачає на харчування та необхідний одяг	Вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки	Вистачає на харчування, одяг, дорогі покупки	Немає відповіді
Скоріше, погоджуюсь	84,3	78,7	93,2	87,8	80,3	83,6	85,4	85,1	91,1	88,7	83,7	77,9	75,9	81,9
Скоріше, не погоджуюсь	15,2	20,8	6,5	11,8	19,4	13,9	14,6	14,2	7,7	11,1	15,5	21,8	22,7	18,1

Джерело: Моніторинг УГД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Рівень залученості населення в позаправові практики хабарництва. Проблема корупції існуватиме до тих пір, поки в цьому процесі не будуть зацікавлені обидві сторони (ті, хто дає хабар, і ті, хто його отримує). Результати опитування економічно активного населення – частини суспільства, яка активно включена в економічні процеси, підтверджують цю тезу: понад половину опитаних вважають, що люди дають хабарі, оскільки: ця практика стала нормою нашого життя (60,6%, сума трьох виборів); в іншому разі питання не вирішиться (55,9%); людям так простіше вирішити проблеми (55,6%) (табл. 7).

Відповідаючи на запитання про те, чому люди дають хабарі, представники економічно активного населення, в першу чергу, зазначали: «якщо не дати хабар – питання не вирішиться»

(25,7%). Таку позицію частіше, ніж інші, виражають опитані на Заході (30,5%), а також ті, хто має початкову (44,2%) та базову (31,3%) освіту. До того, що хабарі стали «частиною нашого життя», схиляються частіше мешканці Сходу країни (27,1%) та ті, хто має вчений ступінь (34,9%). З твердженням про те, що хабарі дозволяють людям простіше вирішити їхні проблеми, частіше згоджуються кияни (28,4%) та респонденти з початковою освітою (24,2%). Мешканці Донбасу значно частіше, ніж інші, пояснюють хабарництво тим, що «люди часто хочуть того, що за законом їм не належить» (8%) та тим, що «люди хочуть щиро віддячити тому, хто допоміг вирішити їхню проблему» (7,1%). Жителі Півночі частіше вказують на те, що люди дають хабарі, адже від них цього вимагають (21,3%). Значущих відмінностей у відповідях за віковим та статевим розподілом не зафіксовано (табл. 8).

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання: «На Вашу думку, чому люди дають хабарі?», %

	1-й вибір	2-й вибір	3-й вибір	Сума трьох виборів
Це норма нашого життя	21,5	21,1	18,0	60,6
В іншому разі питання не вирішиться	25,7	15,8	14,4	55,9
Так людям простіше вирішити їхні проблеми	20,4	19,3	15,9	55,6
Хабарі вимагають з них	14,6	17,4	12,6	44,6
Наше законодавство надто заплутане і людині самостійно у ньому ніколи не розібратись	9,2	9,4	15,2	33,8
Люди часто хочуть того, що за законом їм не належить	3,7	8,2	8,6	20,5
Люди хочуть щиро віддячити тому, хто допоміг вирішити їхню проблему	2,3	5,5	9,7	17,5
Інше	0,1	0,1	0,0	0,2
Важко відповісти	2,6	3,4	5,6	11,6

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Якщо вести мову про сфери, в яких є найпоширенішою корупція, то найчастіше, як з'ясувалось в ході проведеного дослідження (табл. 9), респонденти з числа економічно активного населення та (або) члени їх домогосподарств були залучені до тіньової економіки у сфері охорони здоров'я. Зокрема, 36,7% повідомили про те, що неофіційно платили (дарували) подарунки при одержанні медичних послуг у державній системі охорони здоров'я. На другому місці серед корупційних послуг – взаємодія з ДАІ (17,6%). Про неофіційні винагороди при запиті офіційних документів повідомили 12% опитаних, майже стільки ж (11,3%) зазначили, що платили неофіційно або дарували подарунки при здобутті державної освіти (університет, коледж, ПТНЗ).

**Розподіл відповідей на запитання: «На Вашу думку, чому люди дають хабарі?» –
перший вибір, %**

Чинники поширеності хабарництва	Всього	Реґіон							Рівень освіти					
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ	Початкова освіта (< 9 кл)	Базова середня освіта (9 кл)	Повна загальна середня	Базова вища освіта	Повна вища освіта	Маю вчений ступінь
У іншому разі питання не вирішиться	25,7	30,5	23,8	28,1	20,6	31,1	21,3	19,9	44,2	31,3	25,1	27,2	24,2	15,7
Це норма нашого життя	21,5	23,5	23,1	14,7	27,1	17,8	14,0	21,3	14,2	20,0	20,0	22,8	21,9	34,9
Так людям простіше вирішити їхні проблеми	20,4	23,0	16,2	23,8	17,7	16,3	22,5	28,4	24,2	14,4	20,0	22,6	20,1	4,4
Хабарі вимагають з них	14,6	9,9	14,9	21,3	17,5	16,1	10,6	8,5	0,0	20,0	18,6	10,8	13,7	18,0
Наше законодавство надто заплутане і людині самостійно у ньому ніколи не розібратись	9,2	7,7	10,4	5,5	11,3	12,0	12,7	4,3	8,3	2,9	8,3	8,4	11,0	6,1
Люди часто хочуть того, що за законом їм не належить	3,7	2,1	3,7	3,7	3,6	4,2	8,0	3,5	0,0	2,6	2,3	4,3	4,7	6,1
Люди хочуть ширі віддячити тому, хто допоміг вирішити їхню проблему	2,3	2,9	1,7	1,0	1,4	1,2	7,1	4,3	0,0	4,1	2,8	2,1	2,1	0
Інше	0,1	0	0,5	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0,1	0
Важко відповісти	2,6	0,5	5,6	1,8	0,7	1,3	3,7	9,9	9,1	4,6	2,7	1,9	2,2	14,8

Джерело: Моніторинг УСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Таким чином, станом на серпень 2015 р. зафіксовано зростання рівня тіньової економіки, порівняно з попереднім періодом, як на рівні населення (економічно активної частини), так і на макrorівні (у різних сферах економіки).

Моніторингове дослідження тіньових доходів економічно активно населення, яке проводиться з кінця 2007 р., свідчить про те, що у серпні поточного року спостерігався черговий пік зростання частки неофіційних доходів. Так, за останніми даними, дещо більше (26,9%), ніж кожен четвертий опитаний з числа економічно активного населення, отримує платню за роботу неофіційно. Вищий рівень неофіційних доходів фіксувався лише двічі: у вересні 2013 р. (31%) та серпні 2014 р. (29%).

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання: «За останні 12 місяців Ви або хто-небудь з членів Вашого домогосподарства платили неофіційно або дарували подарунки, коли користувалися цими послугами?», % ствердних відповідей

Сфери послуг	Всього	Регіон						
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас	м. Київ
Одержання медичних послуг у державній системі охорони здоров'я	36,7	39,8	40,4	37,2	32,1	40,7	20,2	39,0
Взаємодія з ДАІ	17,6	17,8	17,6	19,9	14,8	14,3	18,0	24,8
Запит офіційних документів	12,0	11,3	9,4	9,9	12,9	9,1	19,5	20,6
Здобуття державної освіти (університет, коледж, ПТНЗ)	11,3	9,8	14,1	18,2	6,2	11,2	11,5	10,6
Здобуття державної освіти (початкової, середньої)	6,9	7,0	9,0	9,7	2,9	6,4	8,8	6,4
Звернення до судів у цивільних справах	3,9	2,2	4,8	6,3	1,7	3,9	10,6	2,8
Запит соціальних виплат	3,5	2,2	3,1	4,0	4,6	,8	10,8	2,8
Запит пільг і допомог у зв'язку з безробіттям	3,4	2,3	3,7	5,5	1,9	2,5	8,9	2,1

Джерело: Моніторинг УІСД/ЦСМ/ІЕП НАНУ: серпень 2015 р.

Тіньові доходи частіше отримують ті, хто лише починає свою трудову активність (молоді люди (34,2%), учні, студенти (39,1%)), жителі Сходу (32,8%), чоловіки (30,4%), некваліфіковані робітники (44,5%), самозайняті (44,9%) та наймані працівники приватних підприємств (38%).

Для 48,5% тих, хто отримує тіньовий дохід, такі надходження становлять більше, ніж половину загального доходу. Слід підкреслити, що для 11,3% серед усіх опитаних (42,2% серед осіб, які отримують тіньові доходи) неофіційні доходи становлять понад 76% від усього особистого доходу.

Зафіксована у серпні 2015 р. частка тіньових доходів у співвіднесенні із загальною зарплатою є найвищою з вересня 2013 р. Так, кількість респондентів, які отримують переважну частину (понад 51%) заробітної плати «у конверті» зростає вдвічі, порівнянно з попереднім періодом, і у серпні 2015 р. становила 13%, що є максимальним показником за період дослідження.

Респонденти частіше повідомляли про наявність тіньового доходу серед їхніх знайомих і рідних, ніж про власні неофіційні надходження. Зокрема, 45,8% опитаних представників економічно активного населення вказали, що серед їх знайомих і рідних людей є такі, які отримують платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) неофіційно.

Про неофіційні платежі за основним місцем роботи у структурі джерел доходу економічно активного населення вказали 18,3% опитаних, для 10% ці платежі є основними джерелами доходу. Значно частіше зазначали про неофіційні надходження наймані працівники приватних підприємств, жителі м. Київ, мешканці обласних центрів, молодь, а також кваліфіковані й некваліфіковані працівники.

Економічно активне населення розглядає ухилення від податків, скоріше, через оцінку потенційних небезпечних наслідків такої діяльності, ніж крізь призму моралі (зокрема, 84,3%

опитаних з цієї групи, скоріше, погоджуються з твердженням, що таке ухилення є небезпечним, а 70,5% – що це є аморальним). Та частина опитаних, яка має безпосереднє відношення до фінансових рішень (бізнесмени, особи із середнім достатком) менше звертає увагу на моральність у питанні ухилення від сплати податків.

Пояснюючи, чому люди дають хабарі, більше ніж половина опитаних представників економічно активного населення зазначає, що: ця практика стала нормою нашого життя (60,6%, сума трьох виборів); в іншому разі питання не вирішиться (55,9%); людям так простіше вирішувати їхні проблеми (55,6%).

Опитані жителі Києва частіше, ніж інші, причину корупції вбачають у тих, хто дає хабарі (у собі) – 28,4% киян вказали, що так людям простіше вирішити їхні проблеми. Мешканці північного регіону частіше за інших повідомляють про зовнішню причину корупції, частіше обираючи варіант «Тому що хабарі вимагають з них» (21,3%).

Найчастіше до корупційних дій опитані (члени їх домогосподарств) вдаються при одержанні медичних послуг у державній системі охорони здоров'я – 36,7%. На другому місці серед корупційних послуг – взаємодія з ДАІ (17,6%). Про неофіційні винагороди при запиті офіційних документів повідомили 12% опитаних, майже стільки (11,3%) зазначили, що платили неофіційно або дарували подарунки при здобутті державної освіти (в університеті, коледжі, ПТНЗ).

Отже, залученість економічно активного населення до тіньової економіки спостерігається у різних практиках та процесах, зокрема, таких як корупція, тіньові доходи, ухилення від сплати податків. Поширеність зазначених практик свідчить про те, що відбувається «нормалізація» позаправових практик – хабарництво, ухилення від сплати податків, неофіційні платежі за послуги.

Тіньова економіка сформувала дві протилежні тенденції, які по-різному впливають на добробут населення. З одного боку, значна частина населення (переважно працюючого, низькодохідних груп) внаслідок неформальної економіки отримала джерело виживання, яке компенсує вади функціонування легального сегмента економіки. З іншого – державний бюджет недоотримує значний ресурс, з усіма негативними наслідками.

Вважаємо за доцільне вплинути на звуження тіньового сегмента економіки. Відповідно, соціально-економічна політика має бути спрямована на підвищення мінімальних соціальних стандартів, удосконалення системи надання державної соціальної допомоги на основі диференціації та адресації з урахуванням сімейного доходу та доходу на одного члена домогосподарства; на формування середнього класу, викорінення бідності; на впровадження економічних стимулів запобігання недооцінці кваліфікованої праці, її низькій вартості (на більшості підприємств і організацій державного сектору), а з іншого боку – на впровадження економічних важелів регулювання видатків, пов'язаних з надвисокою оплатою праці в окремих монополізованих галузях.

Для розробки комплексних заходів стимулювання детінізації доходів та детінізації економіки необхідний публічний діалог між зацікавленими сторонами (роботодавцями, фіскальними органами, представниками найманих працівників, економістами тощо) з метою пошуку ефективної моделі політики доходів, орієнтованої на стимулювання економічного розвитку. Крім того, окрему увагу необхідно приділити формуванню економічної культури суспільства, яка має включати сфери поведінки щодо декларування доходів, сплати податків, використання фінансових механізмів тощо, з акцентом на майбутні покоління.

Отримано: 25.09.15

Балакирева О.Н., канд. социол. наук, завотделом мониторинговых исследований социально-экономических трансформаций ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины»,
Белоус Е.В., младший научный сотрудник отдела мониторинговых исследований социально-экономических трансформаций ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (Киев)

ТЕНЕВЫЕ ДОХОДЫ И ДРУГИЕ ВНЕПРАВОВЫЕ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕНИЯ: МАСШТАБЫ И ДИНАМИКА

Проанализирована вовлеченность экономически активного населения в теневую экономику (разные практики и процессы, в частности, такие как коррупция, теневые доходы, уклонение от уплаты налогов) в динамике. Определены уровень вовлеченности населения во внеправовые практики взяточничества и их причины.

Ключевые слова: теневой доход населения, уклонение от уплаты налогов, взяточничество, внеправовые практики.

Balakireva O.M., PhD. (Sociology), head of department for monitoring-based research of social and economic transformations, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences,
Bilous Ye.V., junior scientific fellow department for monitoring-based research of social and economic transformations, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences (Kyiv)

SHADOW INCOME AND OTHER EXTRA-LEGAL PRACTICES OF POPULATION: THE SCOPE AND DYNAMICS

Authors analyzed the dynamics of the involvement of the economically active population in the informal economy (in various practices and processes, such as corruption, shadow income, tax evasion); the level of involvement in extra-legal practices of bribery, as well as their causes.

Keywords: shadow income of the population, tax evasion, bribery, extra-legal practices.